

UOT 159.9

Günəş Əli qızı Əfəndiyeva
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının baş müəllimi
<https://orcid.org/0009-0003-1938-8965>*

ŞAĞIRDLƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ YETİŞMƏSİNDƏ AİLƏ VƏ MƏKTƏB AMİLİ

Гюнешь Али гызы Эфендиева
*старший преподаватель кафедры Общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ФАКТОР СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ФОРМИРОВАНИИ УЧАЩИХСЯ КАК ЛИЧНОСТИ

Gunash Ali Afandiyeva
*head teacher of General psychology department
at Azerbaijan State Pedagogical University*

FAMILY AND SCHOOL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS AS PERSONALITIES

Xülasə. Müasir dövrdə yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli inkişafı, onlarda lazımi bilik, bacarıq və vərdişlərin, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin təşəkkülü təlim-tərbiyə prosesi qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Cəmiyyət üçün gərəkli olan şəxsiyyətin yetişməsində ailə və məktəbin – valideyn və müəllimin rolu danılmazdır. Məhz ailə və məktəb birliyinin möhkəm olması şəxsiyyətin inkişafına əsaslı təsir göstərə bilər. Məqalədə bütün bu məsələlərə toxunulmuş, şəxsiyyətin inkişafında müəllim və valideynin rolu tutarlı fikirlərlə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *şagird, müəllim, valideyn, cəmiyyət, şəxsiyyət, inkişaf, ailə, məktəb, tərbiyə*

Резюме. Одной из важнейших задач, стоящих перед учебно-воспитательным процессом является всестороннее развитие подрастающего поколения в современный период, формирование необходимых знаний, умений и навыков, развитие высоких моральных качеств. Велика роль родителей и учителей, семьи и школы в формировании личности, полезной обществу. Именно единство семьи и школы может оказать глубокое влияние на развитие личности. В статье затронуты все эти вопросы и обоснована роль учителя и родителей в развитии личности.

Ключевые слова: *ученик, учитель, родитель, общество, личность, развитие, семья, школа, воспитание*

Summary. Comprehensive development of young generation, which presently forms, and development of knowledge, skills, habits and high moral qualities in them are the most important tasks for the educational process. The role of family and schools i.e. parents and teachers in the formation of persons needed for the society is undeniable. Exactly strength of family and school union can substantially influence development of personality. All these issues were discussed in the article, and the role teachers and parents in the development of personality was commented with weighty thoughts.

Key words: *pupil, teacher, parent, society, person, develop, family, school, upbringing*

“Bəşər sivilizasiyasını ailəsiz və ailə həyat tərzi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Ailə öz mövcudluğunda bütün ictimai hadisələrin xüsusiyyətlərini əks etdirir” [1, s.400]. “Müasir Azərbaycan ailələrində uşaqlar gələcək həyatlarında əsas keyfiyyətlərindən biri olan il-

kin əmək bacarıq və . vərdişlərinə yiyələnirlər. İnsana sevgi, hörmət və ətraf gözəlliklərlə uşaq ilk dəfə ailədə tanış olur” [1, s.107].

İnsan dünyaya fərd kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçərək yet-

kinləşir. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin böyük rolu vardır. Tərbiyə sayəsində uşaqlarda yeni qabiliyyət və keyfiyyətlər yetişir, müəyyən xarakter yaranır və formalaşır. Uşaq təlim-tərbiyə vasitəsilə həqiqi olmağı öyrənir, geniş dünyagörüşünə sahib olur. Bir sözlə, uşaq tərbiyə prosesində formalaşır. Uşağın insanlıq dünyasına daxil olması ailədən başlayır. Ailə üzvləri, yaşlı adamlar uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olur, ona qayğı göstərirlər. Valideyn də, müəllim də uşağın uşaq şəxsiyyətinə böyük təsir göstərən şəxslərdir. Təlim-tərbiyə prosesi müəllim və valideynlərdən xüsusi səriştəlilik və iş bələdlilik tələb edir. Övlad tərbiyəsinin ən vacib məsələlərindən biri olduğuna xüsusi fikir verən N. Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində bu məsələyə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir. N. Tusi ailə başçısının sağlam ailənin yaranıb qorunmasındakı rolunu xüsusi qiymətləndirir. O göstərir ki, ailə başçısı, birinci növbədə, evdəkilərin ümumi mənafeyinə riayət etməlidir. N. Tusi uşağın tərbiyəsində ağıla, idraka təsir edən başa salmaq yolunu əsas yol hesab edir və tərbiyədə aldadıcı və ucuz üsulların əleyhinə çıxır. Uşaqlara qarşı həssas olmaq, onların kiçik hərəkətini belə gözədən qaçırmamaq, vaxtında pis adət və hərəkətin qarşısını almaq ən kiçik, yaxşı bir hərəkət baş verdikdə onu tərifiyləyib adətə çevirmək, onlarda əməksevərlik, düzlük, bilik və peşəyə həvəs yaratmaq, xeyirxahlıq, başqalarına kömək vərdişləri aşılamaq, tənbelliyə, yalan, böhtan, iftiraya, bədxahlıq etməyə, kədər və qəmlərə biganə qalmağa, xudpəsəndlik, öz hayına qalmaq və s. nifrət hissi öyrətmək uşaq tərbiyəsinin əsası hesab edilir. Uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır. Uşaq inkişafının ilk anlarında çoxlu səhvlərə yol verər, qəbahətli iş görər, çox zaman yalançı, paxıl, oğru, xəbərçi, tərs və inadkar olar və başqalarını da zərərli və xoşagəlməz iş tutmağa vadar edər. Buna görə də N. Tusi uşağı körpəlikdən tərbiyə etməyə xüsusi fikir verməyi məsləhət görür.

Ailədə uşağın tərbiyəsi heç də həmişə müvəffəqiyyətlə getmir, çətinliklər qarşıya çıxır, müəyyən səhvlərə yol verilir. Açılan səhər özü ilə bir ümid, fərəh, qayğı gətirir. O, qapıları döyərək valideynləri, uşaqları səfərbərliyə atır, onları əmək fəaliyyətinə səsləyir. Açılan səhər ideal ailəyə sevinc, ümid gətirir, normal ailədə bu səhərdə hər kəs öz vəzifəsini yerinə yetirir,

qalmaqallı ailələrdə isə səs-küy, əsəbilik, qışqırıq yaranır. Ailə tərbiyəsindəki mühüm nöqsanlardan biri uşaqların tərbiyəsində vahidliyin olmamasıdır. Ailə tərbiyəsində ən qorxulu cəhət uşağın tərbiyəsinə laqeyd münasibətdir. Qapalıq, uşağı hər cür ünsiyyətdən, kollektivdən ayırmaq məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir edir. Valideynlərin övladlarına nə qədər çox inamı və etibarını varsa, bunun müqabilində daha yaxşı nəticə əldə edirlər. Tərbiyədə hədə-qorxu, cəza müsbət nəticə vermir, uşaqların ruhi aləmini zəhərləyir, onlarda yalançılıq, qorxaqlıq, ikiüzlülük kimi mənfi keyfiyyətlər yaradır, onları iradəsizləşdirir.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinə fərdi yanaşmaq, onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Tərbiyə işində uşağın yaş və cinsini də nəzərə almaq əsas amildir. Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir, onun və hissələrinin inkişafında ananın roluna son dərəcə böyük əhəmiyyət verirlər. Uşaq xarici aləmə bütün münasibətləri ana vasitəsilə müəyyənləşdirir. Uşağın işi necə görməsinə nəzarət olunmalı, ona sərbəstlik verilməlidir.

Məktəbdə tərbiyə – həyata hazır olan, hərə-tərəfli inkişafa və bədii zövqə malik gümrah, nikbin, sağlam vətəndaşların yetişdirilməsinə xidmət edir. Uşaqların hər biri özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Uşaq özlüyündə kəşf olunmamış dünyadır. Bu dünyaya bələd olmaq, onunla faydalı iş aparmaq üçün müəllim onu dərindən öyrənməlidir. Hər bir uşağın öz təfəkkürü, hissələri, maraq və qabiliyyətləri, ideali, iradi və xarakter əlamətləri, temperamentini vardır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir.

Ailə və məktəb uşaq şəxsiyyətinin inkişafına əsaslı təsir göstərir. “Məktəbə daxil olması uşağın ictimai həyatındakı vəziyyətini dəyişməklə bərabər, onun qarşısında tamamilə yeni bir aləm açır... əlbəttə, bu münasibət heç asanlıqla formalaşmır... Bu vaxt müəllimin şəxsi nümunəsi çox mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir, hətta şagirdlər ata-ananın dediklərindən müəllimin dediklərini üstün tutur” [2, s.242]. Təhsilin ilk günlərində uşaq tamam yeni təsirə düşür və elə həmin andan müəllimini sevməyə başlayır. Və bu andan etibarən “müəllim tapşır-dı ki, ...” ifadələrini tez-tez eşitməli oluruq. Bu, bir daha onu göstərir ki, məktəb yaşlı uşaq üçün müəllim avtoriteti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İlk gündən müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı anlaşma prosesi ehtiyatlı və dəqiq qurulmalıdır. Lakin müəllimlər müxtəlif xarakterli olduğundan kollektivdə bu münasibətlərin yaranması və şagirdlərin yanaşma tərzini müxtəlif olur. Elə bu zaman həm məktəbdə, həm də ailədə müxtəlif problemlər yaranır. Əlbəttə ki, valideynlərin böyük əksəriyyəti belə bir vəziyyətdə müəllimin və məktəbin tələblərinə düşüncə ilə yanaşmalı və uşaqlarını bu prosesə tədricən alışdırmalıdır. Belə müəllim – valideyn arasındakı münasibətlər zamanı ata, yaxud ana məktəbdə uşağın sinfə oriyentasiyası, kollektiv və təhsilə münasibəti ilə maraqlanır. Bir çox hallarda isə valideyn məktəblə əlaqəsini tamam zəiflədir. Bunu isə vaxtın azlığı ilə əlaqələndirirlər. Bəzən isə “Biz onu məktəbə vermişik və sizə etibar etmişik. Əgər nə isə baş versə bizi çağırın”.

Lakin bu halda valideynlər şüursuz olaraq uşaqların üzərində məsuliyyət yükünün azalmasını istəyirlər. Şagird 4-cü sinfə keçənə qədər məktəb və müəllimlə münasibət yaratmağa tələsmirlər. Tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətin zəif olduğunu hiss edən şagird valideynləri ilə qeyri-səmimiliyə üstünlük verir. V.O. Suxomlinski deyirdi: “Uşağın mənəvi aləmini yalnız təlimə bağlamaq olmaz. Əgər biz buna çalışsaq, uşağın həyatı dözülməz olacaq. O, təkcə məktəbli deyil, hər şeydən əvvəl çoxtərəfli marağa və məqsədə malik olan insan olmalıdır”. Bəzən sinfdəki müəllim-şagird münasibətlərinin pozulmasına müəllimin özünü pis hiss etməsi, məişət problemləri, yuxusuzluq və s. səbəb olur. Belə halda müəllim bütün zəifliyi bir kənara qoyub daha tələbkar və ciddi olmalıdır. O, bu məharətini asta tərzdə elə həyata keçirməlidir ki, özünəqapanan və astagəl uşaqları təlimdən uzaqlaşdırmasın. K.D. Uşinskinin dili ilə desək, əsl tərbiyəçi bir tərəfdən məktəblə, digər tərəfdən isə həyat və elm arasında əlaqələndirici rolunu oynamalıdır.

Yeniyyətələrə gəldikdə isə, onlar valideynlərinin məktəblə əlaqəsinə heç də cəhd göstərmirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, yaranmış bütün problemləri özləri həll etməyə qadirdirlər. Bu zaman: “Müəllimin vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, həmin fərdiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənərək ona təsir yollarını axtarmaq, seçmək və tətbiq etməkdir” [3, s.331]. Lakin, yaxşı olardı ki, bu hallarda valideynlərdən ana mək-

təblə əlaqəni kəsməsin. Çünki belə vəziyyətdə yalnız ana başa düşər və onu təhsilə yönəldə bilərlər. Hər şeydən əvvəl, uşağın ailədə istənilən halda hər iki valideynlə səmimi münasibəti və ünsiyyəti olmalıdır ki, düşdüyü çətin vəziyyətlərdə ilk olaraq problemlərini valideynləri ilə bölüşməyə bağlı olsun.

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində bir sıra qaçılmaz olan və ciddi diqqət tələb edən problemlər meydana çıxır. Şəxsiyyətin formalaşması üçün meydana çıxan həlledici məqamları yaşla bağlı çətinliklər adlandırırırlar ki, uşağın inkişafında özünü daha çox 2-dən 4-ə, 7-dən 9-a, 13-dən 16 yaşa keçərkən büruzə verir. 2 yaşdan 4-5 yaşa keçid dövründə uşaq şəxsiyyətində özünəməxsus tərslik meydana çıxır. 7-9 yaşlarında isə özünüqiymətləndirmənin ilkin tərəddüdləri meydana çıxır. Keçid yaş dövrü isə xarakterin inkişafına yeni növ çətinliklər əlavə edir. Cinsi yetişkənliklə əlaqəli bəzi problemlərin meydana çıxması da bu yaş dövrünə təsadüf edir. Buraya məhəbbət, sədaqət, həyat, ölüm kimi məfhumlar da daxildir. “Müəllimlər yeniyyətlərin cinsi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Onlar ehtiyatla, səbirlə əks cinsə hörmət hissi tərbiyə etməlidirlər. burada ehtiyatsızlıq, bir söz əks cinsəyə marağı, yaxud da mənfi münasibəti artırma bilər” [4, s.186].

2-4 yaşlarında uşağın inkişafında ilk fizioloji krizis özünü göstərir. Bu zaman vegetativ endokrinoloji inkişaf sahəsində bir sıra dəyişiklər baş verir. Belə ki, boyun artması, daxili orqanların böyüməsi və psixonevroloji sistemin inkişafında nəzərəçarpacaq dəyişiklər baş verir. Bu keçid yaş dövründə valideynlər başa düşməlidirlər ki, uşaqların əsəb xəstəliklərinə tutulma ehtimalları güclənir. Psixoloqların böyük əksəriyyəti belə bir fikri dəstəkləyirlər ki, uşaq şəxsiyyətinin fizioloji inkişafının lazımı mərhələsində “Mən” obrazını kəşf edir. Bu zaman uşaq üçün sehrlə bir “Mən” dünyası mövcud olmağa başlayır və o, bunu mövcud əlamətlərlə nəzərə çarpdırır. Belə halda uşaq şəxsiyyəti üçün istək birinci yerdə durur, yəni hər işdə “mən özüm”, “mən istəyirəm”, “mən edəcəm” ərköynlüyü nəzərə çarpır.

Məktəb təliminə atılan addım uşaq şəxsiyyətinin inkişafında baş verən ən ciddi proseslərdən biridir. Bu zaman uşaq qayğısız uşaqılıq illərindən məsuliyyətlə dolu olan yeni bir aləmə ke-

çid alır. Aydınır ki, uşaq həyatın yeni sınaqlarına artıq daxilən hazır olmalıdır. Burada uşaq aqlının lazımı inkişaf səviyyəsiylə yanaşı onun mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı, daxili qaydaları da nəzərə alınır.“ ... şagirdlər gözləyirlər ki, müəllim onlara yaxşı dərs desin, yüksək qiymət versin, onların istəyini yerinə yetirsin və s.” [5, s.76]. Uşaq üçün maraqlı olmayan bir kollektivdə artıq özü də bilmədən müəyyən sosial mövqə tutmağa və çalışmağa başlayır.

Yeniyyətə yaş dövrünə keçdikdə isə, uşaq şəxsiyyətinin inkişafında kəskin dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu zaman onlarda daha çox eqoistlik, müstəqil qərar qəbuluna və fəaliyyətə can atma, özünü sübut etmə, tərslik və s. kimi xüsusiyyətlər üzə çıxır. “...yeniyyətdə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli xüsusi məna kəsb edir. Bunun da nəticəsində yeniyyətə özü üçün öz “Mən”ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və inkişafı yeniyyətin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılarla münasibətinə, yaşlılarla, mənsub olduğu kollektivin üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə öz təsirini göstərir” [6, s.58]. Yeniyyətlər əksər hallarda valideynlərinin onlara qarşı çıxmalarını qəbul etməzlər. Bu yaşda onlarda şəxsiyyətin inkişafına əks təsir göstərən xarici amillərə, məsələn, spirtli içkilərə, narkotiklərə və s. maraq artır. Yeniyyətməni bu cür əməllərdən çəkindirmək üçün valideynlərin onlarla söhbəti kifayət deyil. Çünki bu yaş dövründə yeniyyətə özünü müstəqil hesab etdiyi üçün bütün proseslərdən keçməyə hazırdır. Valideynlər uşaqla əla-

qədar hər hansı problemə rast gəldikdə kömək üçün məktəbə, məktəb psixoloquna müraciət edirlər. Məktəb psixoloqu uşağın yaşadığı və tərbiyə aldığı ailə, həmin ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibət və s. ilə də maraqlanmalıdır. Məktəbin, məktəb psixoloqunun vəzifəsi uşağı tərbiyə etmək, onda mövcud olan qüsurları aradan qaldırmaq, onun şəxsiyyətindəki münasibət cəhətləri möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

A.S. Makarenkonun sözləri ilə desək: “Tərbiyənin əsl mahiyyəti valideynin uşaqla bir-başa münasibətindən, onun hərəkətlərinə təsirdən deyil, ailə və şəxsi həyatın təşkilindən, bunun uşağın dünyasının düzgün təşkil olunmasından ibarətdir”.

Problemə aktuallığı. Gənc nəslin tərbiyəsi yaşadığı mühitlə, ünsiyyətdə olduğu insanlarla, təlim-tərbiyə aldığı pedaqoji kollektiv, ən vacibi isə böyüyüb başa çatdığı ailəsi ilə sıx bağlıdır. Ailə - cəmiyyətin insani dəyərlərin qorunmasını, nəsillərin mədəni və tarixi varisliyini təmin edən əsas elementidir. Ölkənin inkişafı haqqında fikir söyləmək üçün cəmiyyətdə ailənin vəziyyətinə və dövlətin ailəyə münasibətinə nəzər salmaq lazımdır. Ailənin əmin-amanlığı ölkənin tərəqqi və inkişaf meyarıdır. Ailəsinin sevənlər cəmiyyətini də, vətəninə də, xalqını da sevir. Ailəni də məktəb kimi qəbul etmək vacibdir, çünki burada uşaqlar ailə və cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrini öyrənirlər.

Problemə elmi yeniliyi. Şagird şəxsiyyətinin inkişafında ailə və məktəbin rolu və vəzifələri hərtərəfli təhlil edilmiş, yeni tərbiyə yolları araşdırılmışdır.

Problemə tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən məsələlər məktəblərdəki pedaqoji-psixoloji prosesə yeni forma və metodların tətbiqində, yeni optimal variantların ortaya qoyulmasında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası. / N.Z. Çələbiyev. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 424 s.
2. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası / Ə.Ə. Qədirov. – Bakı: Maarif, 2002. – 386 s.
3. Əmrəhli, L.Ş. Uşaq psixologiyası / L.Ş. Əmrəhli, N.T. Rzayeva. – Bakı, 2010. – 358 s.
4. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası / R.İ. Əliyev. – Bakı: Nurlan, 2006, – 196 s.
5. Həmzəyev, M.Ə. Ünsiyyətin psixologiyası / M.Ə. Həmzəyev, S.F. Əmiraslanova. – Bakı: Nurlan, 2007. – 178 s.
6. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, – 356 s.

E-mail: gunesh.efendiyeva1953@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. Ü.Ə. Əfəndiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 31.03.2023